

De begrafenis van een visser

Door Robert Zijp

In 1911 schilderde Augustin Hanicotte (1870-1957), een Franse schilder die in 1899 voor het eerst in Volendam werkte, een indrukwekkend doek (230 x 315 cm) met de titel "L'Enterrement du pêcheur" (Begrafenis van een visser). Hij zond het in voor de "Salon de Mai" van de Société Nationale des Beaux-Arts in Parijs. Een recensent schreef in de New York Herald Tribune: "Het is het werk van een krachtig colorist, die veel verwantschap vertoont met Goya door de manier waarop hij met de lelijkheid weet te spelen en die hij doordrijft tot in het sublieme". De criticus Robert Kemp jubelde over dit schilderij: "Het meest belangrijke doek van deze Salon (...). Het is fantastisch. Caricaturaal, woest, duivels geschilderd met een verbijsterende kracht, een gemeinsde onwetendheid, een buitengewoon gevoel voor effect. Dat vergeet men niet! Bravo Hanicotte!".¹

Augustin Hanicotte "L'Enterrement du pêcheur"
(Begrafenis van een visser), schilderij

In 1982 werd het schilderij uit het bezit van Hanicotte's dochter Sylvia Rouganne-Hanicotte bij het Parijse veilinghuis Nouveau Drouot samen met twee voorbereidende studies in houtskool en enkele andere schetsen van Hanicotte aangekocht door het Zuiderzeemuseum.² De toenmalige directeur van het museum, U.E.E. Vroom, schreef een stukje over de aankoop in het Bulletin van de Vereniging Rembrandt, die aan de verwerving achteraf met een subsidie en een renteloze lening bijdroeg. De aankoop is eveneens gepubliceerd in de periodiek van het museum Het Peperhuis en werd opgenomen in de publicatie "Zuiderzeemuseum; Veelzijdig Verzameld".³ In 1999 schreef Ileen Montijn over het schilderij, waarbij zij een interessante parallel trok met de eveneens op zeer groot formaat gerealiseerde schilderijen "Cain" door Fernand Cormon (1845-1924), de leermeester van Hanicotte in Parijs met wie Hanicotte lange tijd correspondeerde, en met Gustave Courbet's (1819-1877) "L'Enterrement à Ornans", dat in 1850 op de Parijse salon een schandaal veroorzaakte doordat men het als macaber ervoer.⁴ Het schilderij van Hanicotte is – ondanks de interessante documentatie – echter niet eerder in een bredere kunsthistorische en cultuurhistorische context besproken.

Augustin Hanicotte is in de Noord Franse stad Béthune opgegroeid als dertiende in een gezin van zeventien kinderen. Hij zal op de hoogte zijn geweest van het bestaan van de Confrérie des Charitables de Béthune, een aan de heilige Eligius gewijde, uit de 12de eeuw daterende, vrome instelling met het aanvankelijke doel pest-slachtoffers te verplegen en te begraven.⁵ Tot het erfgoed ervan behoren niet alleen beelden van deze heilige, maar eveneens enkele 18de eeuwse schilderijen met uitvaarten.⁶ De broederschap was nog actief aan het eind van de 19de eeuw, toen de beide ouders van Hanicotte stierven, maar of ze vanwege deze broederschap begraven zijn is niet bekend.

De Volendammers kenden vergelijkbare organisaties. In de parochie Edam, waar men tot 1860 kerkte, bestond sinds 1787 een begrafenis-sociëteit, die tot 1944 heeft voortbestaan.⁷ In 1848 is in Volendam een huis als kapel in gebruik genomen,

Thomas Walter Wilson, "A fisherman's last voyage",
aquarel, 1899 (Collectie Volendams museum)

Augustin Hanicotte, Voorstudie

waar kinderen op wekdagen godsdienstles kregen en waar zondag mis gelezen werd voor zieken, zwakken, behoeftigen en kinderen. Nadat men in de jaren 1855-1857 wegens de slechte economische toestand de rente en aflossing voor deze kapel niet had kunnen betalen, nam het dorp in 1860 echter de eigen Vincentiuskerk in gebruik. Drie jaar later werd de vereniging 'Sint Jozef van Arimathea en Nicodemus' opgericht, die zorg droeg voor de begrafenis van haar leden.⁸ De bijbelse Jozef van Arimathea stelde zijn graf ter beschikking voor het lichaam van Christus en Nicodemus gaf geschenken bij de begrafenis. Naast deze vereniging fungeerden de zogenaamde "Ons-Heer-vaarders" als een soort genootschap om de overledenen naar hun laatste rustplaats te brengen.⁹

Vóór 1860 werd in Volendam niet begraven. De kist met de overledene werd tot die tijd daags voor de begrafenis naar Edam gevaren waar de Volendammers formeel ook kerkten, waarna de kist de nacht bij een kennis werd ondergebracht. Een met pastel gehoopte aquarel "A fisherman's last voyage" van Thomas Walter Wilson (1851-?) uit 1899 brengt dit vermoedelijk in beeld: een rouwende echtgenote zit gebogen achter de kist in het bootje dat door een 'jager' voortgetrokken wordt.¹⁰ Eventueel gaat het om een protestantse overledene, die – omdat Volendam geen hervormde begraafplaats had – in Edam begraven werd.

Ziekte, dood, laatste eer en begrafenis waren en zijn in Volendam van grote betekenis.¹¹ In de 19de eeuw werd het dorp herhaaldelijk getroffen door uitbarstingen van cholera. Dat gebeurde in 1832,

1848, 1853, 1859 en 1866. Daarnaast kwam malaria voor in 1826, 1846-1847 en in 1857-1859. Tuberculose werd in Volendam nauwelijks aangetroffen, in tegenstelling tot het dichtbij gelegen eilandje Marken. Soms waren er rampen op zee, zoals in 1896, toen in één keer zeven vissers omkwamen tijdens een storm. Net als elders kwam in Volendam kindersterfte voor. Aan het eind van de 19de eeuw nam de sterfte onder zuigelingen zelfs toe.¹² Maar als een kind eenmaal de leeftijd van vijf jaar had bereikt, kon het behoorlijk oud worden. Een algemeen tekort aan water in de zomer en het gebruik van verzilt grondwater als drinkwater worden als verklaringsgrond voor de kindersterfte aangedragen. De sloten werden in Volendam immers tevens als riool gebruikt. De was deed men daarom vanaf een steiger in het zoute water van de haven. Sommige Volendammers hadden bij hun huis een waterput. De schilder Georg Heering (1884-1936) – een zwager van Hanicotte – trof het wel heel slecht toen zijn dochtertje verdrong in de put achter zijn huis. In Volendam wordt nog heden verhaald hoe daar misschien boos opzet achter stak. George Sherwood Hunter (1846-1919) maakte een schilderij "De kinderbegrafenis", waarbij een man op de dijk van Volendam loopt met het kistje, bedekt met een witte rouwdoek (vermoedelijk gaat het daarmee om een meisje) onder de linkerarm, zeven kinderen en de moeder met gebogen hoofd achter hem aan, terwijl een vrouw met een baby in de arm en een jongetje zich bij deze kleine stoet willen aansluiten.¹³ De man betreft vermoedelijk een Volendammer met de bijnaam Kössie, die deze taak in Volendam traditioneel op zich nam en die ook als drager voor het schilderij van Hanicotte model heeft gestaan. In 1992 legde een onbekende aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie een schilderij met een kinderbegrafenis voor, eveneens geschilderd door Hanicotte. Dat schilderij is helaas echter verder niet gedocumenteerd. Hanicotte is aan de initialen A.H. te oordelen ook de maker van een ongedateerd schilderijtje op boardkarton in het Volendams museum. In een besneeuwd landschap met een hoge horizon halen de dragers met zwarte cape en hoge hoed de kist van een overledene uit een klein houten huis om deze te plaatsen op de rechtsvoor afgebeelde baar, die even in de sneeuw gezet is. Voor het huis staan een man, vrouw en een kind.¹⁴ Bij het begrafenisritueel speelden in Volendam de doodgraver en enkele vrouwen een belangrijke rol. In de periode dat Hanicotte in Volendam verbleef, was Albert Steur de doodgraver die gewoonlijk voor de baar uitliep met zwarte hoge hoed en een zwarte cape, die tot over de knie viel. In het Volendams Museum bevinden zich twee bladen met in houtskool getekende voorstudies met het portret van de doodgraver Steur en één blad met een studie van hem ten voeten uit.¹⁵ Deze schetsen zijn benut voor een grote studie voor de 'Begrafenis van

de visser', waarvan in de collectie Wouters een foto bewaard is. Hier loopt de doodgraver de handen gevouwen voor de baar uit. Opvallend is het groepje als vrouwen herkenbare figuren, dat de baar volgt. In het definitieve schilderij van Hanicotte is de doodgraver vermoedelijk om compositorische redenen echter niet afgebeeld.

Piet van der Hem (1885-1961) portretteerde 'Geert van Jan Pantjes', bijgenaamd 'De Zaligmaker', meerdere malen.¹⁶ Zij legde met enkele andere vrouwen de doden af en zegde in de kerk de lezegebeden op. Het waren verhaspelingen in de volkstaal, die gebaseerd waren op de Latijnse tekst van het Dies Irae uit de rouwmis. Na 1900 verdween dit gebruik, toen grotere nadruk gelegd werd op de zuiverheid van het geloof. John Quincey Adams (levensdata onbekend) schilderde in 1903 een "Totengebet im Trauerhaus zu Volendam" met aan het sterfbed de Volendamse pastoor Henriks, geflankeerd door vermoedelijk 'de Zaligmaker' en een tweede vrouw, bekend met de bijnaam 'Aad van Rooie Lauwe'.

Dood en drama in schilderijen rond 1900

In de schilderkunst van de tweede helft van de 19de eeuw - en in het bijzonder bij de Düsseldorfer Malerschule en de Haagse School - waren onderwerpen als de dood van een visser of meer in het algemeen van een zeeman, als het bericht van zijn overlijden of van de treurende weduwe zeer populair.¹⁷

De Duitse schilder Rudolf Jordan (1810-1887) schilderde in 1856 een interieur op Marken, getiteld "Der Witwe Trost".¹⁸ Links zit de weduwe met neergeslagen blijk en gevouwen handen. Naar haar toegewend zit een vrouw, mogelijk de moeder, met een bijbel op schoot. Met de linkerhand wijst zij - kennelijk als troost - op de twee kinderen van de

weduwe, die op de grond spelen. Het drama staat hier centraal in een genre, dat met name na 1870 in Duitsland populair was. In België schilderde de ook aan de Nederlandse kust werkzame Henri Bource (1826-1899) taferelen met vissersvrouwen op het moment dat zij horen dat hun man op zee is gebleven.¹⁹

De zeer in trek zijnde Jozef Israëls (1824-1911) maakte in datzelfde jaar het grote schilderij "Langs moeders graf", gevolgd door "Na de storm" in 1858, "De drenkeling" in 1861, de "Dag voor het scheiden" uit 1862 en "Van duisternis tot licht/De begrafenis" in 1871.²⁰ Circa tien jaar later schilderde Jan Toorop (1858-1928) zijn "Respect pour les morts".²¹ Het is een heel wat realistischer benadering dan zijn tekening "O Grave where is thy Victory" (vertaald: Dood, waar is uw prikkel; I Korinthiërs 15-55) in het Rijksprentenkabinet.²²

In 1898 schilderde de in Roermond geboren Jean Henry Luyten (1859-1945) - een vertegenwoordiger van het miserabilisme - het grote drieluik "Kinderen der Zee". Het middengedeelte laat een ellendige vissersweduwe zien, die aan tafel met haar kinderen voor een karig maal bidt. Eén van de luiken toont het aangespoelde lijk van haar echtgenoot, meeuwen fladderen eromheen om te pikken wat van hun gading is. Het andere luik toont bij wijze van contrast spelende kinderen.²³

De Duitse schilder Otto Kirchberg (1850-1926) is de maker van een 1883 gedateerd schilderij "Heilige droefheid" met drie vrouwen en een man in een kamer rond een wieg. De vrouw links is geknield; de handen gevouwen met haar armen op een stoel voor een nisje met daarin een door een kaars belichte crucifix is haar gelaat nauwelijks zichtbaar. Zij is in Volendammer dracht. De man heeft daarentegen Marker kleding aan, terwijl de zittende vrouw rechts de kleding van weer een andere plaats draagt. Het kindje ligt in een gepolychromeerde schommelwieg en is - naar de titel van het stuk te oordelen - waarschijnlijk dood. De verblijfplaats van dit schilderij is onbekend.

Het de verbeelding prikkelende drieluik "Eene oude geschiedenis" van Carl Jacoby (1853-1928) uit 1901-1902, dat in fysiek formaat nauwelijks voor dat van Luyten onder doet, stelt weer het verdriet om een verdronken visser centraal.²⁴ De afgebeelde personen hebben Volendammer kleding aan, ofschoon het interieur niet aan Volendam doet denken. De voorstelling van het schilderij laat te raden over. Gaat het om Volendam en de jonge visser, die op het linkerluik is weergegeven? Verhaalt de hoofdvoorstelling op het middenpaneel het bericht van zijn dood? Wie zijn de door verdriet overmande vrouw en man op het rechterpaneel? Van Jacoby zijn overigens nog enkele andere schilderijen bekend met dramatische, zich in Volendam afspelende onderwerpen. Zij hebben titels als "Het zieke kind" (1911) met staande Volendamse ouders aan de wieg van hun kind, "Het

Augustin Hanicotte, Voorstudie

stervende kind" omgeven door rouwenden en een priester in een witte superplie, "Te laat" of "Zij die blijven".²⁵ Hij schilderde deze doeken in zijn Brusselse atelier met modellen in kleding, die hij in Volendam gekocht had. Dat was niet ongebruikelijk voor buitenlandse kunstenaars. John Rettig (1855-1932) had in zijn huis in Cincinnati in 1908 zelfs een Volendammer kamer ingericht, waarin hij modellen schilderde.²⁶

Over dergelijke sombere voorstellingen en hun succes bij de schilderijen kopende klant, laten we Jozef Israëls aan het woord: 'on aime à être amusé, mais on préfère à être ému'.²⁷ Ook Israëls stadgenoot Cornelis Bisschop had dat begrepen. Van zijn hand is een schilderij "De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen..." met een om haar kindje rouwende moeder bij een lege wieg in een vermoedelijk Hindeloopen suggererend interieur.²⁸ Het Museum voor Schone Kunsten in Luik bezit een groot schilderij uit 1889 door Walter MacEwen (1860-1943) met de titel "The Absent One on All Soul's Day" (De Afwezige op Allerheiligen).²⁹ Het toont in een interieur een zittende jonge vrouw, die een bijbel leest, die op haar knieën rust, en achter haar bij het gesloten venster een zittende, oudere man met gevouwen handen. Gaat het hier om dochter en vader? De derde persoon is een naast hem zittende slechts wazig afgebeelde vrouw (de moeder?), vermoedelijk een suggestie dat zij overleden is. Dat is een heel bijzondere wijze om de dood uit te beelden.³⁰ Dit is een merkwaardig schilderij omdat Allerheiligen een rooms-katholieke dag is, terwijl de jonge vrouw als ware het een protestantse de bijbel leest.

Het ontstaan en de geschiedenis van het schilderij

De "Begravenis van de visser" van Hanicotte staat iconografisch in een traditie van representatie van vissersleed. Maar eigenlijk is het leed in de voorstelling niet zichtbaar, want Hanicotte heeft eventuele rouwende nabestaanden achter de kist en de doodgraver voor de stoet niet weergegeven. Wellicht is juist daardoor de suggestie van het drama versterkt, terwijl de voorstelling ook angst voor de dood kan aanjagen. "Begravenis van een visser" is dan ook een zeer weloverwogen schilderij, waartoe Hanicotte – zoals ook bij zijn andere grote schilderijen – heel wat voorwerk verrichte.³¹ Naast vele schetsen zijn er tientallen foto's van modellen, zowel in het atelier als in de openlucht op de dijk of achter Hotel Spaander net buiten het atelier.

Het schilderij is in 1995 onderzocht en behandeld door de Stichting Kollektief Restauratieatelier Amsterdam.³² Uit dit onderzoek is af te leiden dat Hanicotte het doek uit één stuk bevestigde op een spieraam met één horizontale steun en twee naast elkaar in het midden geplaatste verticale steunen; een methode die het transport van een schilderij op dit formaat vergemakkelijkte. Hanicotte grondeerde het doek en heeft het vermoedelijk langere tijd met de voorkant naar de wand in zijn atelier neergezet. In de grondverf heeft zich craquelé gevormd met daarin blauwe verfstrepsjes, afkomstig van enkele keren dat de schilder een door hem gebruikte kwast aan de achterkant van het schilderij schoonveegde. Die achterkant benutte Hanicotte ooit ook voor enkele schetsen in zwarte krijt van onder meer een landschap, een knielende figuur en een haardpartij. Met infrarood licht valt te lezen: "au dessous fragment decoration de Lyon". Mogelijk dienden de schetsen voor een dergelijke decoratie. Dan dateren zij van later datum dan het ontstaan van het schilderij.

Het huidige spieraam heeft twee verticale en twee horizontale latten en is in 1985 aangebracht. Het is een replica van een spieraam, waaraan het schilderij op dat moment bevestigd was. Aan de randen van het doek bevinden zich resten van goud, vermoedelijk was het schilderij oorspronkelijk dus voorzien van een lijst in die kleur. Bij het onderzoek zijn aan de oppervlakte in het luchtgedeelte enkele donkerbruine plekken gevonden, die aangebracht zijn over barstjes in de verf voordat het craquelé is ontstaan. Mogelijk betreffen deze kleuren een toevoeging van Hanicotte toen het doek na een expositie in Parijs in 1918 enigszins beschadigd terugkwam. De beschadigingen suggereren dat het doek bij die gelegenheid van het spieraam was losgemaakt en, zoals bij dergelijke formaten niet ongebruikelijk was, opgerold naar Parijs en terug vervoerd werd. Ook zijn beschadigingen gerepareerd waar de verf bladderde, vermoedelijk als gevolg van waterschade aan het schilderij ontstaan bij de overstroming van Volendam bij de watersnood van 1916.

Augustin Hanicotte: Voorstudie

Augustin Hanicotte: Collectie Volendams museum

De kunstcritiek meende dat Hanicotte een grote carrière wachtte. Op 31 mei 1910 vergeleek de criticus Emile Derré in een brief aan Hanicotte hem zelfs met Monet, Degas, Pissarro en Gauguin. Hij exposeerde in Parijs, Londen, Rome, Barcelona, bij een rondreizende expositie in de Verenigde Staten en Canada, en later met aquarellen onder meer in Brussel en Tokyo, terwijl schilderijen van hem gekocht werden door het Musée de Luxembourg in Parijs³³, door het museum van Valenciennes³⁴ en door het museum van zijn geboorteplaats Béthune³⁵, later ook door het museum in Narbonne, de plaats waar Hanicotte aan het eind van zijn leven woonde. De "Begrafenis van de visser" bleef echter in zijn bezit en was na zijn dood eigendom van zijn dochter tot deze besloot het schilderij te veilen. Een schilderij met deze voorstelling was natuurlijk ook niet makkelijk te verkopen. Het is voor een particulier een (te) groot en een (te) hard stuk, dat in het oeuvre van Hanicotte nogal verschilt van de beter in de markt liggende tekeningen en de kermisvoorstellingen, de schaatspartijen, de vaak voorkomende spelende kinderen of de aan Gauguin herinnerende werken die hij in Collioure maakte aan de Middellandse Zee maakte.

De in de tekst genoemde foto's en werken zijn allen te zien tot en met eind oktober in het kabinet 'Begrafenis van een Visser' in het binnenmuseum.

NOTEN

- ¹ Geciteerd in: 'Volendam', Het Peperhuis 1982-2, p. 8.
- ² Augustin Hanicotte, Begravenis van een visser, olieverf op doek, gesignd en gedateerd 1911 (r.o.), 229,8 x 234,8 cm. Inv. nr. 13936; Kop van een drager. Voorstudie in houtskool, 19,3 x 14 cm. Volendam, 1910. Inv. nr. 13946; Kop van een drager Voorstudie in houtskool en O.I. inkt, 38 x 30 cm. Volendam 1910. Inv. nr. 13940.
- ³ U.E.E. Vroom, 'L'Enterrement du pêcheur, Augustin Hanicotte, 1870-1957'. Verslag Vereniging Rembrandt. Nationaal Fonds Kunstbehoud 1983, p. 55-56. Jorien Jas, 'Hanicotte en tijdgenoten', kunstenaars in Volendam rond 1900'. In: Het Peperhuis 2000-4, p. 6-7; Zuiderzeemuseum; Veelzijdig Verzameld. Enkhuizen 1994, p. 46.
- ⁴ Ileen Montijn, '...'. Verslag Vereniging Rembrandt. Nationaal Fonds Kunstbehoud.
- ⁵ E. Béghin, Histoire de la confrérie des Charitables de Saint-Eloi. Béthune 1882.
- ⁶ Patrick Wintrebert, Ainsi Passe la Gloire du Monde (tent. cat. Musée de Béthune). Béthune 1991.
- ⁷ Waterlands Archief, Purmerend, inv. 5.
- ⁸ Piet Koning en Evert Koning, Waarheid en Riddel, Volendam, dorp vol luide engelen. De geschiedenis van Volendam 1850-1950. Edam 2002, p. 29.
- ⁹ Informatie van de heer Dick Brinkkemper te Volendam.
- ¹⁰ Collectie Volendams Museum, Volendam.
- ¹¹ Daarvan geeft de zeer verzorgde begraafplaats bij de Vincentiuskerk blijk.
- ¹² Gegevens ontleend aan: J.H.J.M. Albers, Volendam 1811-1890. Een economisch, sociaal en demografisch onderzoek van een vissersplaats in de 19de eeuw. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Historisch Seminarium Universiteit van Amsterdam, z.j. Typoscript in bibliotheek Rijksmuseum het Zuiderzeemuseum, Enkhuizen.
- ¹³ Het schilderij, waarvan de verblijfplaats onbekend is, is afgebeeld bij Hans Kraan, Dromen van Holland, Buitenlandse kunstenaars schilderen Holland 1800-1914. Zwolle 2002, p. 349. Deze vermeldt daar ook de schilder Charles de Coster, die beschrijft dat op het eiland Marken "alle vrouwen achter het lijk lopen, allen in het zwart gekleed en men een wit hoofddeksel, zonder enige versiering".
- ¹⁴ Het schilderij draagt geen inventarisnummer, maar is aangeduid met negatiefnummer 104213.
- ¹⁵ De tekeningen hebben geen inventarisnummer, maar zijn identificeerbaar met negatiefnummers S 0219 A, S 0220 A en S 0222A.
- ¹⁶ Rijksmuseum het Zuiderzeemuseum, Enkhuizen. Plet van der Hem, Volendammer binnenhuisje, olieverf op doek. Inventarisnummer 4038
- ¹⁷ Algemeen: A. Pigler, 'Portraying the dead in Painting, graphic art'. Acta Historiae Artium, 4 (1957), p. 1-75. Cf. J.R. Jas, 'Zwervend tussen Romantiek en Realisme, schrijvers en schilders op bezoek bij de vissersbevolking rond de Zuiderzee'. In: R.P. Zijl, e.a., Typisch Hollands, Enkhuizen 1993
- ¹⁸ De verblijfplaats is onbekend. Afgebeeld bij Hans Kraan, o.c., p. 108.
- ¹⁹ Vissersleven langs de Noordzee en Zuiderzee, p. 45
- ²⁰ Catalogus De Haagse School etc.
- ²¹ Het stuk bevindt zich in een particuliere collectie. Bionda Blotkamp (red.), De schilders van Tachtig, Zwolle, 1991, p. 18
- ²² Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Inventarisnummer RP.T.1960.243.
- ²³ Het middenpaneel in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen. De twee luiken in de collectie Stedelijk Museum Roermond. Inv. nrs. 0006a en 0006b.
- ²⁴ Rijksmuseum het Zuiderzeemuseum, Enkhuizen. Inventarisnummer 13935. Cf. Zuiderzeemuseum; Veelzijdig Verzameld, o.c., p. 43
- ²⁵ Een oeuvre-catalogus van de schilder is bij het RKD te raadplegen.
- ²⁶ Annette Stott, Hollandgekte, de onbekende Nederlandse periode in de Amerikaanse kunst en cultuur. Amsterdam 1998, p. 231.
- ²⁷ Geciteerd bij De Haagse School, p. 20. Daar weer geciteerd naar: E. van Schendel, Museum Mesdag Nederlandse negentiende-eeuwse schilderijen, tekeningen en grafiek. Den Haag 1975, p. 189.
- ²⁸ Collectie gemeentemusea, Amsterdam.
- ²⁹ Musée de l'Art Moderne, Liège. Het schilderij werd geëxposeerd op de Parijse salon van 1890 (nr. 1560), in Pennsylvania (1891), Berlin (1891), München (1892) en Chicago (Wereldtentoonstelling, 1893, nr. 916), Luik (1896). Expositie The American Cultural Centre, Brussels, 'The Forgotten Period. Nineteenth Century American Art. In Belgian Public Collections' (1987).
- ³⁰ Zie voor het doodsportret: B.C. Sliggers (red.), Naar het lijk. Het Nederlandse doodsportret 1500-heden (tent. cat. Teylers Museum) Haarlem 1998.
- ³¹ Aan het schilderij "Het draalorgel" werkte hij van 1900 tot 1903, het schilderij "De kermis" werd in 1906 opgezet om eerst in 1910 voltooid te worden.
- ³² Jaarverslag 1995 van deze stichting, p. 14 en 15.
- ³³ "Leur Mer", Musée du Luxembourg; aangekocht in 1904.
- ³⁴ "La Kermesse", Musée de Valenciennes, 1911
- ³⁵ "Jour de vacances", 1912. Musée d'Ethnographie, Béthune. Gegevens ontleend aan Raymonde Duval, o.c.